

نگاهی به کتاب «جامع عباسی»

نخستین توضیح المسائل به زبان فارسی

محمد نخعی

دانش‌آموخته تاریخ اسلام ورودی ۷۷ و کارشناس ارشد تاریخ اسلام دانشگاه تهران

چکیده

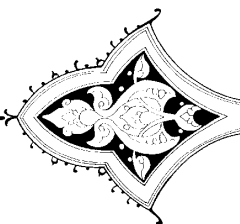
سخن درباره ستاره‌ای فروزان از سلاله عالمان و اندیشمندان دنیای اسلام است که جامعیت علوم گوناگونی از ریاضیات و طب گرفته تا فقه و اصول در علم و عمل او هویدا بوده و زندگانی پرفراز و نشیبش را چراغ راه رهپویان طریق حقیقت و دانش قرار داده است.

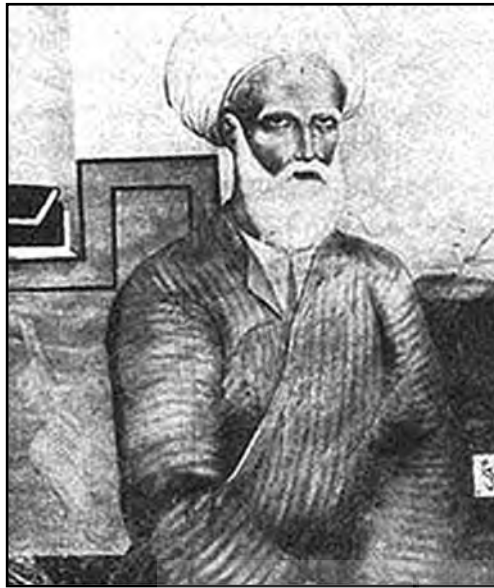
او به حق، میراثی گرانسنگ از دانشهای مختلف را در قالب گفتار و نوشتار برای آیندگان به یادگار گذاشت تا بر قدر و ارج تراث علمی اسلامی و شیعی بیافزاید و بر بلندای قله رفیع افتخارات مکتبی، پرچم سبقت علمی و عملی از دنیا را به اهتزاز درآورد. سخن از شیخ بهاء‌الدین محمد‌عاملی معروف به شیخ بهایی است تا از خلال معرفی یکی از آثار گرانبهای وی به نام «جامع عباسی»، پی به شخصیت والا و ژرف‌اندیش او ببریم.

معرفی شیخ بهایی (۱) ولادت و رشد

بهاء‌الدین محمد بن عزالدین حسین بن عبدالصمد بن شمس‌الدین محمد بن علی بن حسین بن محمد بن

صالح حارثی همدانی عاملی جبعی، معروف به شیخ بهایی، حکیم و فقیه و عارف و منجم و ریاضی‌دان و شاعر و ادیب و مورخ بزرگ، درسال ۹۲۵ش (۹۵۳ق) در بعلبک از توابع جبل عامل لبنان در یک خاندان علم

و دانش که تبار و نسب خود را به حارث همدانی یکی از باران مخلص علی(ع) می‌رسانند، یا به عرصه حیات نهاد. پدر عالیقدر او، عالم بزرگوار، شیخ حسین فرزند عبدالصمدحارثی(د ۹۸۴ق)، یکی از شاگردان میرز فقیه نامدار شیعه، شهیدثانی(د ۹۶۶ق) است. او که خود صاحب‌نظر بوده و کتبی در فقه و اصول و علوم متداول عصر خود داشته است، پس از شهادت شهیدثانی در ایام جوانی، در اثر سختگیریها و کارشکنیهایی که در امور شیعه در جیل عامل پیش آمده بود، به ایران منتقل گردید. محمد، کودک نوپا نیز همراه پدر بود. در عهد حکومت صفویه که حرکت سیاسی با تز دفاع از اهل بیت(ع) و دوستی و مودت آل عصمت(ع) شروع شده بود، به حکومت صفوی پیوست و با خاندان بزرگ منشار که عنوان شیخ الاسلامی حکومت را داشت، وصلت نمود و بعد از شیخ منشار، شیخ الاسلام اصفهان شد، گرچه این آمیختگی با سیاست دوام زیادی نداشت.(۱)

اساتید متعددی را در رشته‌های گوناگون درک کرده است و چون دارای ذوق سرشار و استعداد وافی و جامع بوده، موفق به آفرینش تألیفات متنوع و گوناگونی شده است؛ او هم ادیب بوده و هم شاعر، فیلسوف و هم ریاضی‌دان و منجم و مهندس و هم فقیه اصولی و هم مفسر و از طب و پزشکی بی‌بهره نبوده است.

او از محضر بزرگان و دانشمندان متعددی کسب علم نموده است بنا به قول صاحب تاریخ عالم آرای عباسی، تفسیر و حدیث و ادبیات عرب را از پدر، حکمت و کلام و بعضی علوم معقول را از ملا عبدالله مدرس یزدی، و ریاضیات را از ملا علی مذهب و ملا افضل قاضی مدرس و ملا محمدباقر بن زین العابدین یزدی، صاحب کتاب مطالع الانوار و طب را از حکیم عمادالدین محمود، و به قول صاحب روضات الجنات، صحیح بخاری را نزد محمد بن عبداللطیف مقدسی آموخته است.(۳)

۳) شاگردان

برای پی بردن به مقام علمی و میزان دانش شیخ، کافی است بدانیم که متجاوز از چهل تن از دانشمندان و بزرگان قرن یازدهم قمری از وی علم آموخته و بهره برده‌اند که برخی از آنان، اجله ذیل ذکر هستند:(۴)

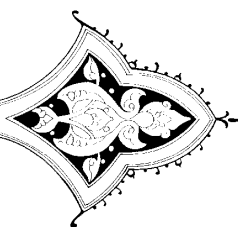
۱. صدرالدین محمد بن ابراهیم شیرازی، معروف به ملاصدرا، فیلسوف معروف.
۲. ملا محمد محسن بن مرتضی بن محمود، معروف به فیض کاشانی، صاحب تفسیر صافی.
۳. ملاعزالدین فراهانی مشهور به علینقی کمره‌ای، شاعر

شیخ بهایی در اثر ذکاوت و استعداد فطری که داشت، با بهره‌گیری از پدر و محیط علمی اصفهان توانست در علوم و دانشهای متداول عصر تجریدی به دست آورد، تا آنجا که برخی در توصیف او گفته‌اند: علامه جهان بشر و مجدد دین در قرن یازدهم که ریاست مذهب و ملت به او منتهی گردید، در علوم و فنون اسلامی فنی وجود نداشته باشد که او را در آن بهره‌ای نباشد.

شیخ بهایی در زمینه‌های مختلف اطلاعات و آگاهی داشت و همین آگاهی و وسعت معلومات، نوعی جاذبیت به آثار او بخشیده است که از میان انبوه آثار گذشتگان، کتابها و تألیفات او را به صورت کتاب روز و مورد علاقه درآورده است. فی‌المثل در کتاب اربعین که یک کتاب حدیثی و فقهی است، از مسائل ریاضی و هیئت نیز استفاده کرده است و مسائل آنها را به صورت روشن و ملموس در اختیار خواننده قرار داده است. در مجموع، وی عالمی الهی، فیلسوفی برجسته، مفسر قرآن کریم، منجم و مهندسی چیره‌دست و معلم و شاعری زبردست بود که دانایی و دینداری در وی جمع شده بود. او متفکری مذهبی به شمار می‌رفت که ادامه دهنده سنت کهن اندیشه اسلامی بود که سالها رو به خاموشی گذاشته بود.(۲) او احیاکننده میراث ارزنده قبل از خود و چراغ راه و مشعل هدایت فرهنگی و علمی برای آیندگان در وادی علم و معرفت شد.

۲) اساتید

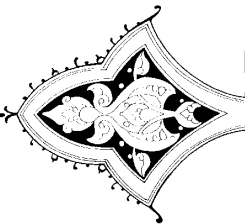
شیخ بهایی به کشورهای مختلفی مسافرت کرده و محضر

صفحات نخست نسخه خطی کتاب جامع عباسی

- معروف قرن یازدهم
۴. ملامحمدباقر بن محمد مؤمن خراسانی، معروف به محقق سبزواری و شیخ الاسلام اصفهان.
 ۵. شیخ جواد بغدادی، مشهور به فاضل جواد، صاحب شرح خلاصه الحساب و زبدة فی الاصول.
 ۶. ملامحمد تقی بن مقصود علی مجلسی، صاحب روضة المتقین معروف به مجلسی اول (د ۱۰۷۰ ق).
 ۷. سید عزالدین حسینی کرکی عاملی، مشهور به مجتهد مفتی اصفهانی.
 ۸. سید میرزا رفیع الدین محمد حسینی نائینی.
- (۴) تألیفات**
- او یکی از پربرکت ترین علمای جهان اسلام از نظر تألیف و تنوع در آن بوده است؛ تعداد تألیفات او را با توجه به رساله‌ها و تحشیه‌ها و تعلیقه‌ها، به عدد ۲۰۰ مجلد رسانده‌اند: (۵)
- الف) فقه ۲۹ مجلد از جمله جامع عباسی. (۶)
- ب) علوم قرآنی ۹ مجلد از جمله تفسیر عین الحیاة و اکسیر السعادتین که در آیات الاحکام است.
- ج) حدیث ۲ مجلد:
- حاشیه کتاب من لا یحضره الفقیه.
- د) ادعیه و مناجات ۶ مجلد از جمله مصباح العابدین و مفتاح الفلاح.
- ه) اصول اعتقادات ۵ مجلد از جمله: اثبات وجود القائم.
- و) الاعتقادیه.
- ز) مقارنه بین امامیه و زیدیه.
- ح) اصول فقه ۵ مجلد از جمله زبدة الاصول و الوجیزة.
- ز) رجال ۸ مجلد از جمله الفوائد الرجالیة و طبقات الرجال.
- ح) ادبیات و علوم عربی ۲۸ مجلد از جمله اسرار البلاغه و کشکول ۵ مجلد از جمله نان و حلوا.
- ط) وقایع الایام ۱ مجلد که توضیح المقاصد فی ما اتفق فی ایام السنه نام دارد.
- ی) ریاضیات ۲۰ مجلد که از آن دسته می‌توان به اسطرلاب، بحر الحساب و تشریح الافلاک اشاره کرد.
- ک) حکمت و فلسفه ۳ مجلد به نامهای:
- انکار جوهر الفرد.
 - الوجود الذهنی.
 - وحدت وجود.
 - ل) علوم غریبه ۴ مجلد مانند جعفر و فالنامه.

۵) وفات

در مورد تاریخ وفات شیخ بهایی اقوال گوناگونی وجود دارد. به طور کلی آنچه از این اقوال برمی آید، این است که وفات شیخ، در دوازدهم ماه شوال سال ۱۰۳۰ ق مطابق با ۸ اسفند ۱۰۰۰ ش در شهر اصفهان روی داده است و مدفن وی در جوار حرم امام رضا(ع) در مشهد می باشد یکی از ماده تاریخهایی که به مناسبت درگذشت وی گفته شد این است که «افسوس ز مقتدای دوران» (۷)

حدود ۷۷ سال عمر شیخ محمد بهایی صرف کسب معرفت و علم گردید و این گونه است که امروز نام او در میان اندیشمندان جهان در عرصه های مختلف می درخشد و مایه ابهت و فخر فرهنگ اسلامی و ایرانی گشته است.

معرفی کتاب «جامع عباسی»

از شیخ بهایی در برخی کتب تاریخی با عنوان مجتهد جامع الشرائط و خاتم المجتهدین (۸) نام برده شده است که این دلالت بر قدرت و توانایی او در فقه دارد. وی در این راستا علاوه بر تدریس، دست به تألیف نیز زده است. شاخص ترین اثر شیخ بهایی در فقه امامی به زبان فارسی کتاب جامع عباسی است که خود ابتکاری نو در نگارش متون فقهی به شمار می رفت تا آنجا که به عنوان اولین دوره فقه فارسی غیر استدلالی که به صورت رساله عملیه نوشته شده، یاد می گردد. آیت الله نجفی مرعشی می گوید با آنکه حدود سیصد و اندی سال از تألیف آن (جامع عباسی) می گذرد، مع ذلک عبارات آن تا اندازه ای سلیس و دلنشین و قابل درک و فهم برای عموم بوده و شامل احکام فقهیه از طهارت تا دیات است و مدتها این کتاب جزء رسائل عملیه آیات عظام عصر سابق قرار گرفته و بر آن حواشی بسیاری نوشته اند. (۹) این کتاب شامل یک مقدمه و بیست باب است که پنج باب آن به قلم شیخ بهایی و مابقی به قلم علامه شیخ نظام الدین ساوجی که از اجله شاگردان شیخ بوده، به رشته تحریر درآمده است. شایان توجه است که در آن

دوره زمانی به ندرت کتابی مشهور همچون جامع عباسی، به فارسی تدوین شده است. (۱۰)

این کتاب بارها در ایران و هند چاپ شده است. نسخه ای که به معرفی آن پرداخته می شود، از روی چاپ بمبئی که شاید خواناترین و روشن ترین نسخه چاپی آن باشد، به

وسیله انتشارات فراهانی در تهران افست و منتشر گردیده است. نسخه چاپی بمبئی مربوط به ذی الحجه سال ۱۳۱۹ ق است که توسط حاج شیخ علی محلاتی حائری و به امر سیدالفقهاء و المحققین، آیت الله سید اسماعیل صدر و با خط میرزا داود شیرازی و به همراه فهرست در ۴۶۳ صفحه منتشر شده است. آیت الله سید اسماعیل صدر (۱۲۵۸-۱۳۳۸ ق) بر این کتاب حاشیه نوشته که به قول خودشان در صفحه آغازین جامع عباسی رعایت احتیاط به جهاتی زیاده از رسائل دیگر شده است و با این توقیع، عمل به کتاب شریف جامع عباسی، را جایز اعلام نموده است. (۱۱)

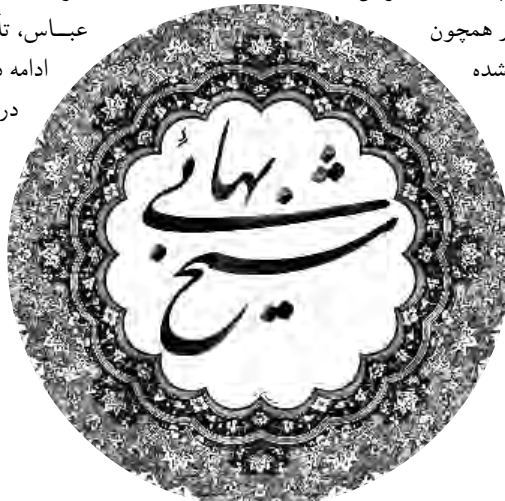
به نوشته شیخ بهایی در ابتدای جامع عباسی، از آنجا که شاه عباس صفوی به انتشار مسائل دینی توجه داشته، امر نموده که کتابی نوشته شود که مشتمل بر مسائل ضروری دین باشد. (۱۲) در این مقدمه شیخ بهایی نمونه مسائل ضروری دینی را هم ذکر کرده و آن را شامل وضو، غسل و تیمم، نماز، زکات، حج، جهاد، زیارت پیامبر و حضرات معصومین (ع)، ایام مولود و وفات ایشان، مسائل وقف، بیع، نکاح و طلاق، نذر، کفاره، خونبهای قتل آدمی و قطع اعضا و آدابی که از معصومین در پاب خوردن و نوشیدن و رخت پوشیدن و شکارکردن و امثال آن می داند.

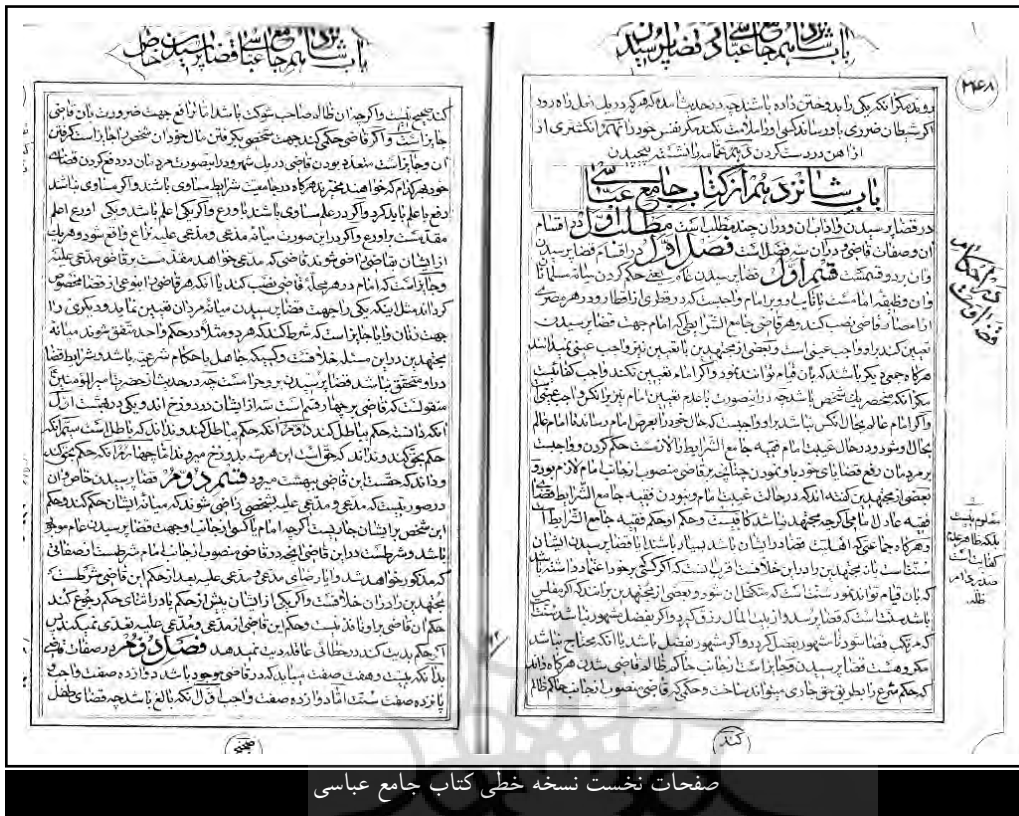
همچنین شیخ بهایی بر این نکته تأکید می کند که عبارات این کتاب واضح و در حد فهم توأمان عوام و خواص است. (۱۳) این کتاب چون به درخواست شاه عباس اول انجام شد، جامع عباسی نام گرفت.

شیخ در طرح فقهی خود مطالب جامع عباسی را در بیست باب (طهارت، نمازهای واجب و مستحب، زکات و خمس، روزه، حج، وقف و قرض و جهاد، زیارت پیامبر و ائمه اطهار و ایام میلاد و وفات آنها، نذر و قسم و کفاره، بیع و رهن، اجاره و غصب، نکاح، طلاق، شکار، ذبح حیوانات، آداب خوردن و نوشیدن، قضا، اقرار و وصیت، ارث، حدود و خونبهای قتل و قطع اعضا، گنجانده ولی به گفته شاگرد او، نظام الدین محمد ساوجی، شیخ پس از تألیف پنج باب نخست درگذشت و نظام الدین به فرمان شاه

عباسی، تألیف ۱۵ باب باقی مانده را ادامه داد تا اینکه حدود ۲ سال بعد در سال ۱۰۳۲ ق، کار تألیف تمام شد.

نوزده باب این کتاب، کاملاً فقهی است و فقط باب هفتم درباره زیارت چهارده معصوم و ایام ولادت و شهادت ایشان

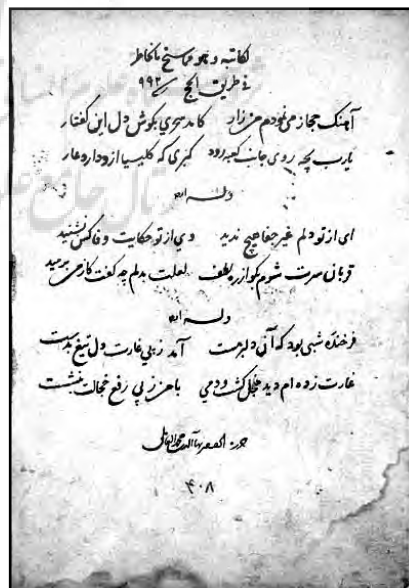

صفحات نخست نسخه خطی کتاب جامع عباسی

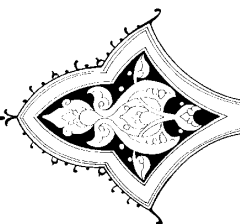
است. هر چند جامع عباسی مانند دیگر منابع فقهی از باب طهارت آغاز و به باب دیات ختم می شود اما در برخی ابواب این کتاب، چند مبحث فقهی مستقل یکجا بیان شده است.

از سوی دیگر برخی ابواب این کتاب از بقیه کتب فقهی جزئی تر مسائل را بیان داشته است؛ مثلاً دو باب سیزده و چهارده در مورد شکار حیوانات و ذبح آنهاست که معمولاً در منابع دیگر، به صورت یکجا بیان شده است.

نکته قابل تأمل این است که جامع عباسی کتابی با شیوه استدلالی نیست که همه اقوال و آرای فقهی را با استناد بیان کند بلکه کتابی است با روش فتوایی و مشتمل بر نظر نویسنده که بر مبنای فقه شیعی نوشته شده است. البته در بعضی موارد مشاهده می شود که شیخ بهایی، آرای دیگران را نیز با جمله «بعضی از مجتهدین گفته اند»، بیان می دارد بدون اینکه نظری را مرجح بداند. شاید بتوان گفت که جامع عباسی، نخستین کتابی است به زبان فارسی که همه احکام شرعی مورد نیاز توده های مردم را با زبانی آسان و نثری روان و سلیس بیان داشته است که از این روی می توان تألیف و نگارش این کتاب را نقطه عطفی در تاریخ فقه دانست.

دست نوشته منسوب به شیخ بهایی

رساله‌های عملیه امروزی با شماره‌گذاری، به بخش‌هایی تقسیم شده است اما جامع عباسی با عناوینی مانند باب، مطلب، فصل و قسم تقسیم بندی شده است؛ به عنوان نمونه [باب شانزدهم در قضا پرسیدن و آداب آن و در آن چند مطلب است؛ مطلب اول در اقسام آن و صفات قاضی و در آن سه فصل است؛ فصل اول در اقسام قضا پرسیدن و آن بر دو قسم است؛ قسم اول قضا پرسیدن عام ...] (۱۴)

برخی فقیهان بر جامع عباسی حاشیه نوشته‌اند که از آن جمله می‌توان به بزرگان زیر اشاره داشت:

محمد بن علی عاملی معروف به ابن‌خاتون، حسینعلی ملایری تویسرکانی، ملاعبدالله مامقانی، ملاعبدالله مازندرانی، آیت‌الله سید محمدکاظم یزدی، آیت‌الله سید اسماعیل صدر، آیت‌الله ابوالقاسم دهکردی اصفهانی که برخی بر تمام کتاب و برخی

بر پنج باب اول کتاب حاشیه‌نگاری کرده‌اند. همچنین باید اشاره کرد که جواهر الکلام که کتابی مشروح و استدلالی و دائرةالمعارفی در فقه شیعه است، مستند به کتب ارزنده‌ای است که یکی از آنها جامع عباسی شیخ بهایی است.

به هر حال کتاب جامع عباسی، اثری سترگ در زمینه فقه شیعه امامی است که زبان پارسی را نیز زنده نگه داشته است و از منبع جوشان شخصیتی والا قدر همچون شیخ بهایی نشئت گرفته است و آنچنان جایگاهی در میان منابع فقهی دارد که تا سالها حتی در دوره کنونی، حاشیه‌هایی از سوی بزرگان فقهای نامدار بر آن نگاشته شده است.

پی‌نوشتها

۱. اعیان الشیعه، ج ۹، ص ۲۳۴؛ عالم‌آرای عباسی، ص ۱۵۴؛ مهاجرت علمای شیعه از جبل عامل به ایران، ص ۱۳۲.
۲. ایران عصر صفوی، ص ۱۵۲؛ عصرزین فرهنگ ایران، ص ۲۵۱.
۳. روضات الجنات، ج ۷، ص ۵۷؛ عالم‌آرای عباسی، ص ۱۵۴.
۴. روضات الجنات، ج ۷، صص ۵۶-۸۴؛ مجمع الرجال، ج ۱، ص ۳؛ مهاجرت علمای شیعه از جبل عامل به ایران، ص ۱۲۶.
۵. الذریعه، ج ۱، ص ۴۲۶؛ ج ۴، ص ۱۵۳؛ ج ۶، ص ۱۷۳؛ روضات الجنات، ج ۷، ص ۶۰؛ تاریخ ادبیات در ایران، ج ۵، ص ۱۹۴.
۶. تاریخ ادبیات در ایران، ج ۵، ص ۱۹۵؛ جامع عباسی، کل کتاب.
۷. روضات الجنات، ج ۷، ص ۷۸؛ اعیان الشیعه، ج ۹، ص ۲۴۵؛ ایران عصر صفوی، ص ۱۵۲.
۸. مهاجرت علمای شیعه از جبل عامل به ایران، صص ۱۱۱-۱۳۲.
۹. جامع عباسی، قبل از مقدمه.
۱۰. تاریخ ادبیات در ایران، ج ۵، صص ۱۹۴-۱۹۵.
۱۱. جامع عباسی، ص ۲.
۱۲. همان.
۱۳. همان، ص ۳.
۱۴. همان، ص ۳۴۸.

منابع و مآخذ

۱. امین عاملی، سیدمحسن، اعیان الشیعه (ج ۹)، بیروت، دارالتعارف، ۱۴۱۰ ق.
۲. تهرانی، آقابزرگ، الذریعه إلى تصانیف الشیعه (ج ۱، ۵ و ۳)، بیروت، دارالاضواء، ۱۴۰۳ ق.
۳. ترکمان، اسکندربیگ، عالم‌آرای عباسی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۵۰ ش.
۴. خوانساری، میرزا محمدباقر، روضات الجنات (ج ۷)، کتابخانه اسماعیلیان، ۱۳۹۲ ق.
۵. سیوری، راجر، ایران عصر صفوی، کامبیز عزیزی، تهران، مرکز، ۱۳۷۹ ش.
۶. صفا، ذبیح‌الله، تاریخ ادبیات در ایران، تهران، فردوسی، ۱۳۷۱ ش.
۷. عاملی، بهاء‌الدین، جامع عباسی، تهران، فراهانی، بی تا.
۸. فراهانی منفرد، مهدی، مهاجرت علمای شیعه از جبل عامل به ایران در عصر صفوی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۷ ش.
۹. فرای، ریچارد، عصرزین فرهنگ ایران، مسعود رجب نیا، تهران، سروش، ۱۳۷۵ ش.
۱۰. قهپائی، زکی‌الدین علی، مجمع الرجال، (ج ۱)، قم، اسماعیلیان، بی تا.

